

Anna Oleńska,
Marcin Zgliński
Instytut Sztuki
Polskiej Akademii Nauk,
Warszawa

**POLESIE JAKO REGION
ARTYSTYCZNY W DAWNEJ
RZECZYPOSPOLITEJ.
UWAGI PO PIĘCIU LATACH
INWENTARYZACJI
KOŚCIOŁÓW I KLASZTORÓW
RZYMSKOKATOLICKICH
WOJEWÓDZTWA
BRZESKO-LITEWSKIEGO**

Od 2008 r. zespół historyków sztuki z pracowni Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce w Instytucie Sztuki Polskiej Akademii Nauk (w składzie Katarzyna Kolendo-Korczak, Anna Oleńska, Dorota Piramidowicz, Katarzyna Uchowicz, Zbigniew Michalczyk i Marcin Zgliński) w ramach kolejnych projektów badawczych Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego *Materiały do dziejów sztuki sakralnej dawnego województwa brzesko-liteńskiego* przeprowadza systematyczną inwentaryzację i opracowuje naukowo kościoły i klasztory rzymskokatolickie z terenu Polesia, obecnie w granicach Republiki Białoruś i w niewielkim fragmencie na Ukrainie. Dopelnia to niejako prace przeprowadzone w skrawku woj. brzesko-liteńskiego położonego na terenie Polski, które zespół wykonał wcześniej, przygotowując i wydając tom *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*, obejmujący powiat Biała Podlaska¹. Materiały mają w zamierzeniu uzupełniać inwentaryzację polskiego dziedzictwa sakralnego na dawnych Kresach i stanowić dalsze tomy serii *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, wydawanej przez Międzynarodowe Centrum Kultury.

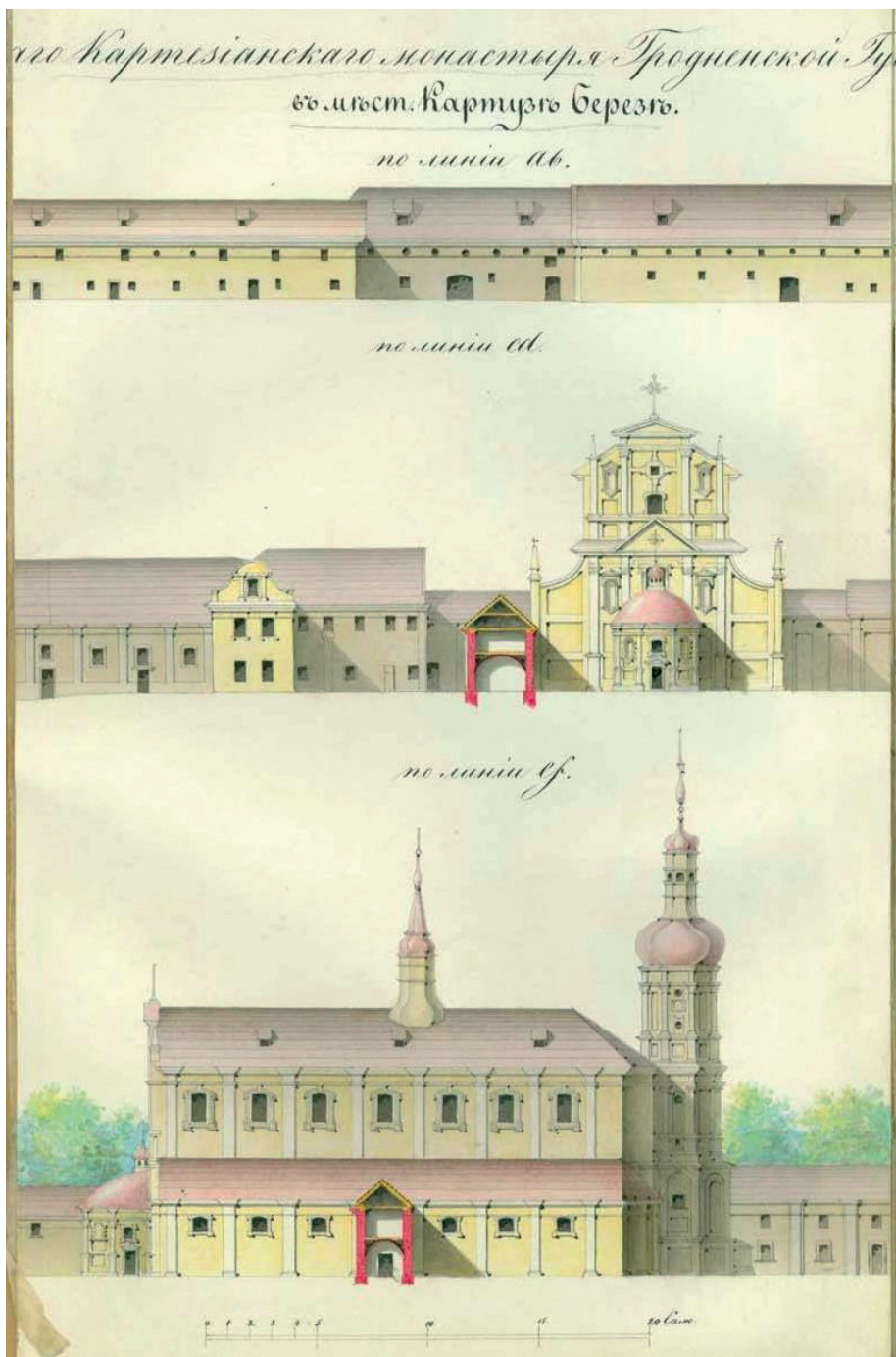
¹ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 8: *Województwo lubelskie*, z. 2: *Powiat Biała Podlaska*, red. autorska i oprac. K. Kolendo-Korczak, A. Oleńska, M. Zgliński, Warszawa 2006.

Il. 1. Województwo brzesko-litewskie w I Rzeczypospolitej (żółtym kolorem zaznaczony teren obecnego powiatu białskiego).

Pierwszy tom, poświęcony świątyniom Brześcia i okolic, został już złożony do druku. Ekspedycjom badawczym towarzyszyły możliwie najszerszej zakrojone kwerendy archiwalne w zasobach krajowych i zagranicznych. Udało nam się dotrzeć do wszystkich istniejących świątyń oraz do większości miejsc po obiektach unicestwionych, gdzie wykonaliśmy dokumentację fotograficzną. Pozyskaliśmy szeroki, w znakomitej większości nieznanym badaczom, a tym samym niepublikowany zespół archiwaliów z XVI–XX w., zwłaszcza akt wizytacji i opisów inwentarzowych, planów, pomiarów i projektów, materiałów ikonograficznych. Ponadto – a może przede wszystkim – mamy głębokie przekonanie, że udało się nam dokonać prawdziwych odkryć i wysunąć atrybucje, które – jak sądzimy – w znacznym stopniu uzupełniają obraz sztuki dawnej Rzeczypospolitej.

Przedmiotem opracowania stało się przedrozbiorowe woj. brzesko-litewskie, wytyczone w 1566 r. i mocą unii lubelskiej wcielone w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego. W znacznej mierze pokrywało się ono z geograficznym regionem Polesia. Można zaryzykować twierdzenie, że kultura artystyczna

Il. 2. Założenie Kartuzów w Berezie, pomiar z 1837 r., Российский Государственный Военно-исторический Архив, Москва.

Il. 3. Ruiny klasztoru Bernardynek w Brześciu, stan w grudniu 2008 r.

Il. 4. Kościół Marianów w Raśniej, stan w 1929 r. Fot. IS PAN.

łacińskiej sztuki sakralnej tego obszaru została najmniej rozpoznana i przyswojona w polskiej historii sztuki. Przyczyną tego jest nie tylko jego swoiste odizolowanie geograficzne (rozciągające się wokół Pińska poleskie moczary, wręcz anegdotyczne), ale szczególnie działania zaborców i okupantów w XIX i XX w. Obszar ten – ze względu na charakter topograficzny – zawsze pozostawał słabo zaludniony i trudno dostępny, przez co sieć parafialna była odpowiednio rzadka, a parafie nieliczne i stosunkowo ubogie. Ponadto położenie klinem pomiędzy Wołyniem i Rusią koronną a właściwym Wielkim Księstwem Litewskim czyniło z niego swego rodzaju bufor w szerokim sensie kulturowym – i etnicznym, i artystycznym. Władze zaborcze zamknęły na tym terenie lub przekształciły na cerkwie wszystkie kościoły klasztorne (z wyjątkiem kościołów: Franciszkanów w Pińsku, Paulinów we Włodawie oraz Pijarów i Kapucynów w Lubieszowie, przy których funkcjonowały parafie). Los ten spotkał najpierw wszystkie świątynie klasztorne Brześcia, w latach 30. XIX w. zburzonego i przekształconego w twierdzę, następnie zaś – w ramach represji popowstaniowych – podzieliły go także klasztory w innych miejscowościach, m.in. Bernardynów w Brześciu i Pińsku, Franciszkanów w Drohiczynie Poleskim, Dominikanów w Brześciu, Benedyktynów w Horodyszczu, Cystersów w Wistyczach i Olizarowym Stawie, Augustianów w Brześciu, Trynitarzy w Brześciu, Karmelitów w Krupczycach, Bonifratrów w Wysokim Litewskim, Bernardynek i Brygidek w Brześciu, Mariawitek w Pińsku. Klasztory Jezuitów w Pińsku i Brześciu, mimo że zamknięte jeszcze w 1773 r., również zostały przez władze rosyjskie odebrane Kościołowi. Po powstaniu styczniowym zamknięto także znaczną liczbę kościołów parafialnych, filialnych i kaplic, większość z nich zaadaptowano na cerkwie prawosławne. Dla ilustracji – w 1901 r. ogromny terytorialnie dekanat piński oprócz Pińska (z kościołem pofranciszkańskim jako parafialnym) obejmował jedynie parafie w Dawidgródki i Lubieszowie. W roku 1904 w dekanacie prużańskim, obok kościoła w Prużanie, funkcjonowały świątynie w Szereszewie, Siehniewiczach i Kiwatyuczach; w dekanacie kobryńskim, oprócz Kobrynia, jedynie w Janowie Poleskim (z dwiema kaplicami dworskimi, w Mołodowie i Zakozielu), zaś w dekanacie brzeskim – oprócz Brześcia – w Wysokim i Kamieńcu². Z zamykanych świątyń wyposażenie ruchome było translokowane do wciąż jeszcze funkcjonujących, często poza granice interesującego nas obszaru, np. w 1871 r. do katedry wileńskiej z zamkniętych kościołów dekanatu brzeskiego wywieziono wielki zespół

² *Directorium horarum canonicarum et missarum pro Dioecesi Vilmensi in Annum Domini Communem MCMV, Vilnae 1904.*

Il. 5. Kościół parafialny w Kamieńcu Litewskim, stan przed pożarem w 1924 r. Fot. IS PAN.

Il. 6. Kościół parafialny w Zbirohach, stan w 1929 r. Fot. IS PAN.

naczyń liturgicznych. Powoduje to ogromną trudność w przypisaniu wielu obiektów do pierwotnych proveniencji.

Nie ma tu miejsca, by zaprezentować najistotniejsze odkrycia, a tym bardziej, by zarysować syntezę sztuki kilkuwiekowego dorobku łacińskiej sztuki sakralnej z terenu Polesia, ograniczymy się więc do wyboru kilku szczególnie symptomatycznych problemów i zjawisk.

Spośród dzieł architektury na szczególną uwagę zasługują znaczące kompleksy klasztorne, nieistniejące, zburzone lub przekształcone. Do takich należy klasztor Kartuzów w Berezie, fundacji Kazimierza Leona Sapiehy, podkanclerzego litewskiego, z 1648 r., który był jedyną na ziemiach litewskich kartuzją i należał ówczesnie do najbogatszych fundacji klasztornych w Rzeczypospolitej. Wagi tego obiektu dowodzi zainteresowanie nim historyków i historyków sztuki, tak przed 1939 r., jak i po wojnie. Jednakże dopiero badania terenowe w połączeniu z gruntowną kwerendą archiwalną i ikonograficzną (przeprowadzoną w zbiorach od Londynu po Moskwę) przyniosły rezultat w postaci rekonstrukcji całości założenia oraz propozycji autorstwa projektu w osobie królewskiego architekta budowniczego Tomasa Poncina. Rola i znaczenie tego obiektu na tle innych fundacji Kazimierza Leona Sapiehy zostały podkreślone w monograficznej książce Doroty Piramidowicz, uczestniczki projektu³. Co istotne, w świetle badań wspomnianej autorki podkanclerzy jawi się jako jeden z najważniejszych mecenasów kultury ok. połowy XVII w. w Rzeczypospolitej; województwo brzesko-litewskie zawdzięczało mu również kolegium jezuickie w Brześciu oraz twierdzę w Lachowiczach.

Kościół i klasztor Cystersów w Wistyczach doczekały się już małej monografii w postaci opublikowanego niedawno artykułu⁴. Nowym wkładem do stanu wiedzy o tej świątyni jest precyzyjne wyznaczenie chronologii faz budowy, powiązanie architektury jej korpusu ze środowiskiem warszawskim końca XVII w., zwłaszcza z Isidore Affaitatim lub architektami z rodziny Ceronich. Odnaleziono też nieznanne fotografie wyposażenia świątyni, pozwalające na hipotetyczne powiązanie ołtarza głównego z Józefem Fontaną, któremu już wcześniej Wojciech Boberski trafnie atrybuował fasadę kościoła⁵.

³ D. Piramidowicz, *Feniks świata litewskiego. Fundacje i inicjatywy artystyczne Kazimierza Leona Sapiehy (1609–1656)*, Warszawa 2013.

⁴ M. Zgliński, *Placówki cysterskie na Polesiu w Wistyczach i Olizarowym Stawie. Zarys historii i problematyki artystycznej*, „Cistercium Mater Nostra. Tradycja–Historia–Kultura” 2011, t. 5, s. 89–124.

⁵ W. Boberski, *Maryjne sanktuarium karmelitów w Białyniczach. Architektura i sztuka białoruskiej Częstochowy*, [w:] *Sztuka kresów wschodnich*, t. 6, red. A. Betlej, P. Krasny, Kraków 2006, s. 115–116.

Il. 7. Rzeźba Chrystusa Trynitarzkiego w kościele parafialnym w Zbirohach (ob. w Terespolu), stan w 1929 r. Fot. IS PAN.

Il. 8. Fragment rzeźby Chrystusa Ukrzyżowanego w kościele parafialnym w Czarnawczycach, początek XVII w., stan w 2008 r.

Il. 9. Rzeźby Chrystusa, wiek XVII–XVIII, w katedrze w Pińsku, stan w 2008 r.

Zupełnie nieodnotowanym przez literaturę obiektem jest klasztor Marianów w Raśnej, wzniesiony w 1749 r. i całkowicie zburzony w dobie „chruszczowowskiej” pod pretekstem przeprowadzania linii kolejowej, a znany jedynie z kilku fotografii. Było to założenie osiowe, z dominującą bryłą kościoła ujętą parterowymi skrzydłami klasztorными, nieco cofniętymi względem fasady świątyni, z poprzedzającym czworobocznym murem z wewnętrznymi niszami zawierającymi malarskie przedstawienia stacji Męki Pańskiej oraz narożnymi kaplicami *dla Procesji Bożego Ciała*⁶. Takie rozwiązanie genetycznie wypływa z krążankowych założeń typowych przede wszystkim dla kościołów reformackich (najbliższy geograficznie przykład – w Białej Podlaskiej) oraz bernardyńskich. W zbliżonym czasie (1761 r.) podobne ogrodzenie ze stacjami Męki Pańskiej (ale bez narożnych kaplic) zastosowano w kościele Trynitarzy w Brześciu Litewskim. Proste, bezpodziałowe elewacje raśnieńskiej świątyni wydają się bliskie dziełom środowiska warszawskiego pierwszej trzeciej wieku XVIII.

⁶ *Akt wizytacji kościoła i klasztoru marianów w Raśnie*, 1820, Litewskie Państwowe Historyczne w Wilnie, (dalej: LVIA) 694-1-4020, k. 675 v.

Il. 10. Rzeźba św. Jana Ewangelisty z przyczółka kościoła parafialnego w Wołczynie, wykonana przez J.Ch. Redlera ok. 1755–1758 r., stan podczas restauracji w 2012 r.

Il. 11. Obraz Matki Boskiej Ochowskiej, dawny kościół parafialny (obecnie cerkiew) w Ochowie, początek wieku XVIII, stan w 2012 r.

Na podstawie analiz morfologicznych i kwerendy źródłowej udało się przekonująco rozstrzygnąć problem atrybucji architektury oraz dekoracji rzeźbiarskiej i sztukatorskiej na rzecz środowiska warszawskiego, kościoła Trójcy Świętej w Wołczynie, znanego ze związków z osobą króla Stanisława Augusta. W świetle badań projekt kościoła, wiązany dotychczas hipotetycznie z Carlem Friedrichem Pöppelmanem lub Johannem Sigmundem Deyblem⁷, należy przypisać temu drugiemu architektowi, zachowane figury ewangelistów – rzeźbiarzowi Johannowi Chrisostomowi Redlerowi, a sztukaterie – warsztatowi Johanna Georga Plerscha⁸.

W polskiej i obcej literaturze poświęconej barokowej architekturze sakralnej z terenu dawnej Rzeczypospolitej na próżno szukać informacji o kościele parafialnym w Kamieńcu Litewskim z 1723 r., a była to drewniana monumentalna, dwuwieżowa, trójnawowa bazylika o trójprzęsłowym korpusie i dwuprzęsłowym prostokątnym prezbiterium stopionym w bryle z korpusem. Jak pisała Grażyna Ruszczyk, pomimo popularności układu trójnawowego, na terenie polskim powstawało niewiele bazylik. Autorka ta wymieniła kilka zaledwie przykładów takich świątyń (w Szalowej, Dąbrowie Tarnowskiej, Narwi, Mariańskim Porzeczu)⁹. Wszystkie one są od świątyni kamienieckiej późniejsze, a co więcej, nasze badania wykazały, iż na terenie Polesia Zachodniego można wskazać przykłady wyraźnego oddziaływania omawianego kościoła, przede wszystkim widoczne w kościele parafialnym w pobliskich Zbirohach, z roku 1756 (również nieistniejący) – mniejszy, jednak o niemal identycznej, nieznacznie zredukowanej konstrukcji; podobieństwo widać także w cerkwiach unickich w Stefankach (z roku 1780), Drohiczynie Poleskim i Opału (1796).

Praktycznie zupełnie nie funkcjonowała dotąd w literaturze przedmiotu rzymskokatolicka architektura sakralna z dwudziestolecia międzywojennego. W opublikowanej ostatnio monografii zagadnienia autorstwa Filipa Burna wśród kilkuset kościołów wniesionych w Polsce międzywojennej nie uwzględniono żadnego z obszaru województwa brzesko-litewskiego¹⁰. Podobnie

⁷ K. Guttmejer, *Kościół Świętej Trójcy w Wołczynie. Próba określenia inspiracji architektonicznej i autorstwa*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.*, red. J. Lileyko, Lublin, 2000, s. 522; M. Kałamajska-Saeed, *O jedności regionu kulturowego, czyli o wyższości sztuki nad polityką*, [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 3, Kraków 1998, s. 135.

⁸ A. Oleńska, *Kościół parafialny p.w. Trójcy Świętej w Wołczynie*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. 5: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa brzesko-litewskiego*, t. 1, w druku.

⁹ G. Ruszczyk, *Drewno i architektura. Dzieje budownictwa drewnianego w Polsce*, Warszawa 2007, s. 109.

¹⁰ F. Burno, *Świątynie nowego państwa. Kościoły rzymskokatolickie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012.

Il. 12. Obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem, początek wieku XVII, kościół parafialny w Secyminie-Nowinach (woj. mazowieckie), być może z Wołczyna, stan w 2013 r.

Il. 13. Wnętrze kościoła Benedyktynów w Horodyszczu, z polichromią Kazimierza Antoszewskiego, ok. 1790 r., stan przed 1916 r. Fot. IS PAN.

Grażynia Ruszczyk, autorka znakomitej monografii kościołów drewnianych z lat 1918–1939, nie zlokalizowała wszystkich tego typu obiektów na Polesiu i nie dotarła do ikonografii kilku świętyń¹¹. Opublikowany w minionym roku artykuł Marcin Zglińskiego stanowi wstępną syntezę zagadnienia¹². Udało się przede wszystkim ustalić autorstwo szeregu projektów oraz naszkicować sylwetki kilku architektów brzeskich. Byli to: Wincenty Henryk Wdowiszewski (kościóły w Brześciu-Kijówce, Peliszczach, Tokarach, Dawidgródka), Wiktor Sołomowicz (kościóły w Berezie Kartuskiej, Drohiczynie Poleskim i Morocznie) oraz Józef Tadeusz Barański (kościóły brzeskie – Najświętszego Serca Jezusowego, ewangelicki oraz niezrealizowany projekt rozbudowy kościoła parafialnego pw. Podniesienia Krzyża św. oraz atrybuowany przez nas projekt kościoła w Antopolu). Na obecnym stanie badań można zaryzykować tezę, iż

¹¹ G. Ruszczyk, *Drewniane kościoły w Polsce 1918–1939. Tradycja i nowoczesność*, Warszawa 2001.

¹² M. Zgliński, *Forteca i znicz. Nowe kościoły katolickie w województwie poleskim (1921–1939)*, [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 7, red. A. Betlej, Kraków 2012, s. 255–302.

Il. 14. Wistycze, dawny kościół Cystersów, widok wnętrza ku prezbiterium, stan przed 1939 r. Fot. IS PAN.

w Brześciu w okresie międzywojennym istniało interesujące środowisko architektoniczne, zupełnie nieznane polskiej historii sztuki i tym bardziej zasługujące na dalsze badanie.

W przypadku obiektów ruchomych, w porównaniu do Wileńszczyzny czy Grodzieńszczyzny, a nawet Nowogródzyny, zachował się praktycznie ułamek pierwotnego zasobu. Rzadko zdarzają się naczynia liturgiczne XVIII-wieczne, zaś wcześniejsze reprezentuje tylko jeden obiekt – pacyfikał z Siechniewicz. Na starsze niż XIX-wieczne szaty liturgiczne, poza kościołem pofranciszkańskim w Pińsku, natrafiliśmy jedynie w Kamieńcu Litewskim, Wysokim Litewskim i Peliszczu – były to jednak miejsca, gdzie po powstaniu styczniowym,

Il. 15. Kobryń, kościół parafialny, ołtarz główny z kościoła Cystersów w Olizarowym Stawie, stan w 1929 r. Fot. IS PAN.

a następnie po 1945 r. trafiły różne elementy wyposażenia gromadzone ze skasowanych okolicznych świątyń.

Ustalenie proveniencji translokowanych obiektów wymagało zazwyczaj wnikliwego śledztwa. Poniżej przedstawionych zostanie kilka przykładów.

W kościele w Zbirohach od XVIII w. istniał kult cudownej figury Chrystusa Trynitarzkiego, która – wbrew podejrzewaniom ks. prof. Andrzeja Witki¹³ – nie jest tożsama z tą znajdującą się przed rokiem 1939 w brzeskim kościele Trynitarzy. Po kasacie brzeska figura, jak ustaliliśmy, została przekazana

¹³ A. Witko, *Trynitarze*, Kraków 1999, s. 160–161.

Il. 16. Brześć, kościół garnizonowy w twierdzy, widok wnętrza, stan przed 1939 r. Fot. NAC.

do nowo wzniesionego kościoła Trynitarzy w Rzyszczowie w diecezji kijowskiej. Co prawda, większość wyposażenia z Brześcia wysłano do Wilna, jednak okazało się, iż obie tamtejsze świątynie trynitarские posiadały już takie figury. Dziś, otoczona przed 1939 r. czcią figura ze Zbirohów, stoi całkiem zapomina w kruchcie kościoła parafialnego w Terespolu¹⁴. Podobnie cudowny obraz Matki Boskiej Wistyczej – ikona pochodząca z początku XVI w., w roku 1662 wymieniana przez Piotra Pruszcza pomiędzy najbardziej wenerowanymi w Rzeczypospolitej i opisywana przez Niemcewicza¹⁵ – został dziś zdegradowany i pełni jedynie funkcję jednego z eksponatów muzeum przy klasztorze Cystersów w Szczyrzycu.

Skomplikowane losy konfiskowanych dzieł sztuki kościelnej i ich nieraz wielokrotne przemieszczenia ilustruje też znamienna, niewyjaśniona do końca historia wczesnosiedemnastowiecznego obrazu Matki Boskiej z Dzieciątkiem, od 1995 r. czczonego jako Matka Boska Radosna Opiekunka Przyrody w sanktuarium w Secyminie-Nowinach na Mazowszu. „Wieść gminna” utożsamiła ten wizerunek z wykonaną rzekomo w 1918 r. kopia-rekonstrukcją zaginionego po 1867 r. obrazu Matki Boskiej Łaskawej z Wołczyzna, cieszącego się

¹⁴ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 8, z. 2, s. 277.

¹⁵ J.U. Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich. Dzieło pośmiertne*, Paryż 1848, s. 4–6.

Il. 17. Brześć, kościół garnizonowy w twierdzy, obecnie cerkiew, ambona, 1928 r., stan w 2010 r.

Il. 18. Siehniecicze, kościół parafialny, pacyfikał, ok. połowy XVII w., stan w 2012 r.

szczególnym kultem rodziny Czartoryskich, w aurze cudownego. Owa kopia miała zostać umieszczona w odzyskanym kościele, a po roku 1945 wraz z repatriantami trafiła do Secymina. Jednak inwentarze wołczyńskiego wyposażenia z 1928–1936 nie odnotowały obecności ani tej „kopii”, ani oryginału, natomiast w dokumencie z roku 1936 pojawiło się *Ukoronowanie Najśw. M.P.*

Il. 19. Drohiczyn, Muzeum Diecezjalne, monstrancja z kościoła parafialnego w Kwatyczach, wykonana przed 1833 r. przez Stephana Mayerhofera z Wiednia, stan w 2009 r.

[obraz] *olejny stary*, nieznanego pochodzenia, niewątpliwie jednak pierwotnie też związany z okolicznym terenem. Być może wizerunek z Secymina, który w pamięci mieszkańców Wołczyzna został utożsamiony z cudowną Matką Boską rodziny Czartoryskich, należy łączyć właśnie z tym dziełem.

Ruchome wyposażenie z kościoła Cystersów w Olizarowym Stawie w 1844 r. zostało przeniesione do wzniesionego wówczas kościoła parafialnego w Kobryniu¹⁶ – znajdowało się tam do lat 60. XX w., kiedy to świątynię

¹⁶ *Wiadomość o wzniesieniu kościoła w Kobryniu*, „Czytelnia Niedzielną” 1858, nr 51, s. 399–400.

Il. 20. Janów Poleski, kościół parafialny, krucyfiks wykonany przez Helenę Skirmunttową i Napoleona Ordę, 1871 r., stan w 2009 r.

zdemolowano. Kilka najcenniejszych rzeźb trafiło do Muzeum Narodowego w Mińsku, gdzie stoją dziś na ekspozycji, choć obecni władarze nie są świadomi ich proveniencji. Z utraconego zespołu XVII-wiecznych rzeźb apostołów, zapewne z Berezy Kartuskiej, udało się zlokalizować kilka: w kościele parafialnym w Prużanie oraz w muzeach w Mińsku i Berezie. Jako ostatni przykład translokacji niech posłuży jedyny znany dziś element wyposażenia kościoła parafialnego w Kiewatyczach, klasycystyczna monstrancja, zakupiona w roku 1833 przez kolatorów, Kaliksta Mierzejewskiego, marszałka brzeskiego, z żoną, dla upamiętnienia ich syna Aleksandra Juliusza Augusta, zmarłego tragicznie

Il. 21. Kamieniec Litewski, kościół parafialny. Projekt Z. Mączyńskiego z 1927 r., Archiwum Diecezjalne w Drohiczynie.

w roku 1828. Udało się rozpoznać cechy autora dzieła, wiedeńskiego złotnika Stephana Mayerhofera, który zaopatrywał w srebra dwór cesarski. Dzieło znajduje się obecnie w Muzeum Diecezjalnym w Drohiczynie.

Kolejnym istotnym osiągnięciem jest znaczne poszerzenie *oeuvre* malarza Kazimierza Antoszewskiego. Badacze polscy, litewscy i białoruscy poświęcili dotąd nieco miejsca jego działalności, znane były polichromie w kościołach

w Budslawiu, Łuczaju i Mińsku. Zbigniew Michalczyk opublikował artykuł powstały w znacznej mierze w ramach omawianego tu projektu badawczego¹⁷. Analiza porównawcza odnalezionych materiałów ikonograficznych pozwoliła stwierdzić, że dziełami Antoszewskiego były nieistniejące polichromie w kościołach pojezuickim i Bernardynów w Pińsku, Kapucynów w Lubieszowie oraz Benedyktynów w Horodyszczu (a również poza terenem województwa brzesko-litewskiego – w Przydrujsku, Malkowszczyźnie i Holszanach). W ten sposób wspomniany malarz urósł do rangi najbardziej aktywnego freskanta (oraz – jak się okazuje – projektanta wyposażenia kościołów, m.in. ambon i ołtarzy) na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dodatkowo Zbigniew Michalczyk zrekonstruował zestaw wzorów graficznych, którymi posługiwał się artysta, komponując swe dzieła.

Pewną ciekawostką historyczną i artystyczną stanowi krucyfiks znajdujący się w kościele parafialnym w Janowie Poleskim, przeznaczony pierwotnie jako krzyż procesyjny dla kościoła pofranciszkańskiego w Pińsku. Srebrna pasyjka jest jedną z czterech podobnych, stworzonych przez Helenę Skirmunttową, ziemiankę i rzeźbiarkę wykształconą w Wiedniu, a krzyż pod pasyjkę wykonany został przez Napoleona Ordę. W ten sposób w tym pozornie skromnym dziele spłoty się drogi dwojga niestrudzonych dokumentalistów spuścizny kulturowej tej ziemi, walczących o jej polskość. Chcielibyśmy choć w skromnym stopniu móc uważać się za kontynuatorów ich dzieła.

Summary

Polesie as an artistic region of the former Commonwealth. Notes after five years of inventorying churches and monasteries of Brest Litovsk Voivodeship

Since 2008, as part of successive research projects of the Ministry of Science and Higher Education, *Materials for the history of sacral art of the former Brest Litovsk Voivodeship*, a team of historians from the Institute of Art of the Polish Academy of Sciences (under the leadership of dr Anna Oleńska and dr Marcin Zgliński) have been carrying out systematic inventory of Roman Catholic churches and monasteries in the territory of Belorussian Polesie. That in a way complements the works in the little part of the Brest Litovsk

¹⁷ Z. Michalczyk, *Kazimierz Antoszewski i grupa barokowo-klasycystycznych malowideł ściennych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2011, nr 3–4, s. 479–530.

Voivodeship located in contemporary Poland, conducted by the team before, when they were preparing the volume of the Catalogue of Art Monuments in Poland covering the Biała Podlaska powiat. The research expeditions are accompanied by possibly broadest preliminary research of Polish and foreign archives. The research expeditions were accompanied by possibly broadest preliminary research of Polish and foreign archives. We managed to reach all the existing sanctuaries and most of the places where such buildings used to be but have been destroyed; we prepared photo documentation there. We have obtained an extensive set of archive records of the 16th–20th centuries unknown to researchers and, of course, not published so far; it mostly includes visits records and inventory descriptions, plans, measurements and designs as well as iconographic materials. Besides – or first of all – we are deeply convinced we have managed to make real discoveries and propose attributions which in our opinion considerably complement the image of art in the former Commonwealth. The subject of the study was the former Brest Litovsk Voivodeship. It was created in 1566, sectioned from the Podlasie Voivodeship existing since 1513, and pursuant to the Union of Lublin, it became part of the Grand Duchy of Lithuania. It overlapped with the geographical region of Polesie to a great extent. We can easily say that the artistic culture of the Latin sacral art of that area is the least studied and known in Polish history of art. It results not only from the fact that it is geographically isolated to a certain extent but mainly from the activities of partitioners and occupants in the 19th and 20th century. The partitioners' authorities closed all the monastic churches or converted them into Orthodox ones (except the Franciscan church in Pinsk, Pauline one in Włodawa and Piarist and Capuchin ones in Lyubeshiv, with the adjacent parishes). It first happened to all the monastic churches in Brest, turned into a fortress, and then, as part of repressive measures after both uprisings, monasteries in other towns. The movables from the closed churches were translocated to other, still functioning ones, often beyond the region we are studying. For example, in 1871, a huge set of liturgical vessels from closed churches of the Brest deanery was taken to the Vilnius cathedral. This causes great difficulties in ascribing many objects to the particular original provenances.

Recent studies have made it possible to determine many more translocations of that kind. Furthermore, a number of valuable unknown objects of the history of art have been discovered: both preserved objects and ones recorded in the photos found, often identified for the first time. Among the architectural works, significant monastery complexes, currently non-existent, demolished or converted, deserve special attention. The Carthusian monastery in Byaroza of 1648 was the only one in Lithuania and belonged to the contemporary monastic foundations in the Commonwealth; archive and field research has allowed to reconstruct the whole layout and propose

the design's authorship – probably the designer was the royal architect Tomas Poncino. New attributions and recognitions have been proposed concerning some outstanding works, among others the monastic complexes in Byaroza, Vistychy, Rasna, Horodyshche, Pinsk, Brest, churches in Kamyanyets, Zbirohy, Wołczyn, Wysokaye, Stolin etc. One important discovery was the extension of the *œuvre* of painter Kazimierz Atoszewski, working at the end of 18th century with not preserved (but known from iconography) polychromes in Pinsk, Horodyshche and Lyubeshiv. The artist has become the most productive fresco painters (and, as it has turned out, the designer of church equipment, e.g. pulpits and altars) in the whole Grand Duchy of Lithuania. Latin sacral art of the interwar period has been virtually non-existent in the subject literature so far. We have managed to determine the authorship of a number of projects and outline the profiles of a few Brest architects, such as Wincenty Henryk Wdowiszewski (churches in Brest (Kijówka), Peliszcze, Tokary, Davyd-Haradok), Wiktor Sołomowicz (churches in Byaroza, Drahichyn and Moroczno) as well as Józef Tadeusz Barański (Brest churches – the *Most Sacred Heart of Jesus* church, the evangelical one and the non-executed design of extending the *Exaltation of the Holy Cross* parish church and the Antopal church design attributed by us). In the current phase of the investigation, it can be speculated that an interesting circle of architects existed in Brest in the interwar period, totally unknown to the Polish history of art and thus even more deserving of further study.

Translated by Anna Stawikowska